

EMILIA SKOWRON

absolwentka kulturoznawstwa na Wydziale Filozofii KUL
i turystyki kulturowej na Wydziale Nauk Humanistycznych KUL
e-mail: emilia303@o2.pl
ORCID: 0000-0001-8070-8612
DOI: <https://doi.org/10.14746/h.2022.3.5>

Wpływy europejskie na drodze do odrodzenia narodowego Turków

Abstract. *The Turkish Republic, unlike the Ottoman Empire, became a state of one nation, the Turks. The process of changes, the aim of which was to preserve the country's sovereignty was aiming for the modernization and Europeanization of the country. The weakened Ottoman state required restoration, so the need for changes was noticed very early, using the achievements of Europeans. During the transformation of the state, reforms of Mustafa Kemal Atatürk turned out to be crucial, as he fully achieved what in previous centuries was only in the phase of deliberation or partial implementation. The article analyzes the process of changes that took place from the crisis of the Ottoman Empire to the first years of the Turkish Republic, focusing mainly on the reforms implemented by Atatürk. For the whole picture of changes, it is important to recall the ideas and trends that inspired him to undertake such actions.*

Keywords: Turkey, Atatürk, European influences, national identity

Ożywienie tureckich uczuć narodowych, jakie nastąpiło pod wpływem europejskich nurtów narodowowyzwoleńczych, stało się początkiem zmian, których celem była modernizacja państwa, i co najistotniejsze, zachowanie przez Turków niepodległości. Ważne stało się nie tylko stworzenie poczucia dumy narodowej, lecz wskazanie na ścisły związek państwa i narodu oraz kształtowanie świadomości terytorialnej jedności. Proklamowana w 1923 roku Republika Turecka, w odróżnieniu od wielonarodowego Imperium Osmańskiego, stała się państwem

jednego narodu. Nowy organizm państwowy, obejmujący tereny Anatolii, miał stać się domem dla Turków, którzy odrzucając przeszłość osmańską, zwrócili się ku nurtom europeizacji i tworzenia lepszej przyszłości, budując na tym, co rdzennie tureckie. Dokonała się silna ingerencja w to, co Antonina Kłoskowska nazywa rdzeniem kanonicznym grupy, czyli w czynniki identyfikujące i określające grupę, które budują tożsamość grupową¹.

Celem artykułu jest wyjaśnienie tego, jakie znaczenie miały wpływy europejskie w procesie kształtowania się państwa tureckiego i wzbudzania świadomości narodowej Turków. Istotne będzie ukazanie, że reformy wprowadzone przez Atatürka nie były pierwszą propozycją zmian na wzór zachodni, lecz na długo przed utworzeniem republiki podejmowano próby modernizacji, wykorzystując wzorce z Europy. Kluczowe jest ukazanie powierzchowności europeizacji – przenoszenia pewnych instytucji, bez współgrającego z nimi znaczenia kulturowego, przy jednoczesnej trwałości wartości religijnych, mimo przyjęcia idei państwa laickiego. Przedstawiając aspekt przemian społecznych, nie sposób pominąć kwestii tożsamości, która w przypadku narodu tureckiego jest zagadnieniem obszernym i niezwykle ciekawym.

1. Próby reform w Imperium Osmańskim

Imperium Osmańskie od XVIII wieku zmagало się z kryzysem wewnętrznym, który przekładał się na osłabienie znaczenia państwa na arenie międzynarodowej. Kluczowym momentem, który nadwyrężył potęgę państwa, była klęska Turków pod Wiedniem w 1683 roku i następujące po niej postanowienia traktatu w Karłowicach z 1699 roku, które odbierały Osmanom znaczną część państwa. Stopniowo kontrast (między innymi w sztuce wojennej i rozwoju ekonomicznym) między imperium a Europą stawał się na tyle wyraźny, że część elity imperium uznała, iż jedyną drogą, by rozwiązać problemy państwa, jest dostosowanie się do standardów europejskich.

Choć próby reform w czasach imperium nie były tak silne i radykalne, jak podczas tworzenia Republiki Turcji, to jednak wskazują one na świadomość kryzysu, w jakim znalazło się Imperium. Sułtani dostrzegli konieczność reorganizacji państwa, czerpiąc wzorce z wysoko rozwiniętej cywilizacji zachodniej. Wprowadzanie reform wymagało czasu i przekonania zarówno elit, jak i reszty społeczeństwa o nieuchronności zmian, by utrzymać suwerenność państwa. Być może to właśnie stopniowe wdrażanie zmian przygotowało państwo na nadejście i akceptację gruntownej modernizacji zaproponowanej przez Atatürka, a wdrożonej w odpowiednim momencie historycznym.

¹ Zob. A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, ss. 111–129.

Młoda Republika nie powracała do reform epoki osmańskiej, przypisując sobie jedynie zasługi modernizacji kraju. A przecież pierwsze nieśmiałe próby reform podjął już sułtan Ahmed III (1703–1730), który oddelegował do Paryża posła, by ten podpatrywał dokonania kultury i oświaty europejskiej, które następnie mogłoby przejąć imperium. Efektem zaciekawienia zachodem było przejście elementów rokoka w architekturze. W tak zwanym „okresie tulipanów” możemy znaleźć pierwsze próby powierzchownej europeizacji – wybudowano wille w stylu tureckiego baroku, łączącego cechy ówczesnego budownictwa tureckiego i weneckiego. Kolejne reformy – w dziedzinie wojskowości – próbował wprowadzić Abdülhamid I (1774–1789), jednak jego propozycje zostały zablokowane na pewien czas przez konserwatywnych przeciwników.

Konkretne działania na rzecz poprawy sytuacji w państwie podjął Selim III (1789–1807), a jego reformy nazywane Nizam-i Cedid (nowy porządek) dotyczyły reorganizacji armii i zmian w administracji i finansach imperium. Inspiracją przemian w dziedzinie wojskowości były techniki i regulaminy stosowane przez kraje europejskie. Zmiany nie przyjęły się na stałe, gdyż przeciwko sułtanowi wystąpili janczarzy i feudałowie, ostatecznie obalając władcę. Jednak idea reform była wciąż żywa. Za panowania Mahmuda II (1808–1839) wznowiono reformy Selima III, a formację Janczarów, buntujących się przeciwko tym poczynaniom, rozwiązano². Wobec braku oporu ze strony wojska mogła postępować europeizacja kraju. Zreformowano oświatę, zdrowie publiczne i rolnictwo. Zmieniono nazwy urzędów, Wielki Wezyr stał się Premierem, a Dywan – Radą Państwa. Na wzór europejski zaczęto organizować ministerstwa. *Novum* było utworzenie świeckich szkół, gdyż dotychczas istniały tylko religijne. Dla legitymizacji swoich działań sułtan poprosił o odnalezienie fragmentów Koranu, które zezwalały na przejmowanie zdobyczy z innych cywilizacji.

Reorganizacja państwa wydawała się być nieunikniona. Na czas panowania sułtana Abdülmecida (1839–1861) przypada epoka tanzimatu (*tanzimat-i hayriye* – dobroczynnych reform). Władca ogłosił Edykt z Gülhane, który zakładał równość i bezpieczeństwo osobiste oraz czci i mienia wszystkich poddanych bez względu na narodowość czy religię. Każdy poddany miał mieć prawo do opieki prawnej, wprowadzono proporcjonalność i sprawiedliwość w opodatkowaniu. Dotychczas uznawano niższość wspólnot niemuzułmańskich i zachowywano względną ich izolację. Stopniowo nie tylko elity ulegały fascynacji Zachodem, ale również kolejni sułtanowie. Abdülaziz (1861–1876) jako pierwszy z sułtanów odbył podróż zagraniczną do Francji, która nie wiązała się z działaniami wojennymi³. Reformy tanzimatu nie zostały jednak zaakceptowane przez społeczeństwo muzumułmańskie

² Zob. J.S. Łątka, *Atatürk. Twórca nowoczesnej Turcji*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2016, ss. 36–39.

³ Zob. E.J. Zürcher, *Turcja. Od sułtanatu do współczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013, ss. 64–66.

i niektórych reformatorów, którzy twierdzili, że wprowadziły one powierzchowną europeizację państwa, z pominięciem poszanowania dla tradycji wielkiego niegdyś imperium. Część inteligencji, nazwanych młodoosmanami (Yeni Osmanlılar), domagała się wprowadzenia porządku konstytucyjnego, podtrzymującego lojalność obywateli wobec państwa. Centrum ich organizacji mieściło się we Francji, gdzie stykali się z różnymi filozofiami i prądami wolnościowymi⁴.

W 1876 roku za panowania padyszacha Abdülhamida II (1876–1909) powstaje konstytucja, dzieło reformatora imperium – Midhata, która miała zapobiec interwencji europejskiej w imperium, osłabionym dążeniami niepodległościowymi narodów, które zamieszkiwały na jego terenie⁵. Konstytucja nie została jednak dobrze przyjęta. Ograniczała ona władzę sułtana i zakładała wprowadzenie elementów kształtujących państwo na monarchię parlamentarną. Władca podjął radykalne kroki, by ją znieść. Przeprowadzono powszechne wybory, co było czymś zupełnie nowym zarówno w imperium, jak i w całym świecie islamskim. Posiedzenie pierwszego w dziejach parlamentu odbyło się w 1877 roku. Początkowo było to „marionetkowe” zgromadzenie zależne od sułtana, jednak gdy zaczęło się usamodzielniać, władca podjął decyzję o jego zawieszeniu⁶. Z jednej strony Abdülhamid II jest postrzegany jako ten, który wywołał stagnację reform, jednak, z drugiej strony, okres jego panowania to czas, kiedy mogły uwidocznić się pozytywne następstwa wcześniejszych reform.

Kolejne lata to czas budzącego się nacjonalizmu tureckiego, kiedy dawne idee ruchu młodoosmańskiego przekształcają się w organizację Komitet Jedności i Postępu, zwaną także Jön Türkler – młodoturcy. Zasadniczymi hasłami ruchu były wprowadzenie radykalnych reform i podjęcie działań ochraniających przed interwencją obcych państw. Na program młodoturków silnie oddziaływała ideologia panturkizmu, z jego sztandarowym manifestem „Trzy rodzaje polityki” autorstwa Jusufa Akczurina. Za ojca nacjonalizmu tureckiego uważa się Ziya Gökalpa, który sformułował podstawy turkizacji w dziele *Zasady turkizmu*. Jednym z jego postulatów było usunięcie wpływów perskich i arabskich z języka tureckiego⁷.

W 1908 roku wybuchła rewolucja młodoturecka, która ostatecznie obaliła sułtana Abdülhamida II, a jego miejsce zajął jego brat Mehmed V, jednak rzeczywistą władzę przejął Komitet Jedności i Postępu. Wojny bałkańskie i utrata europejskich terytoriów spowodowały, że do władzy dochodzili liberalni wezyrowie, a rządy młodoturków osłabiły się. W 1913 roku doszło do krwawego zamachu, tzw. najścia na Wysoką Portę, po którym nastąpiły rządy triumwiratu – dyktatorskich rządów Envera Paszy, Talata Paszy i Cemala Paszy. Zreformowano administrację i edukację, wprowadzając szkoły powszechne. Opowiedzenie się Turcji po stronie

⁴ Zob. ibidem, ss. 66–70.

⁵ Zob. J. Reychman, *Historia Turcji*, Ossolineum, Wrocław 1973, ss. 242–244.

⁶ Zob. B. Lewis, *Narodziny nowoczesnej Turcji*, PWN, Warszawa 1972, ss. 198–208.

⁷ Zob. D. Kołodziejczyk, *Turcja*, Trio, Collegium Civitas, Warszawa 2011, ss. 44–54.

bloków państw centralnych podczas I wojny światowej ostatecznie przypieczętowało klęskę podejmowanych prób reform, ku utrzymaniu suwerenności państwa. Dlatego jedyną nadzieją na zachowanie suwerenności stał się powstały w Anatolii ruch oporu, tworzony przez Mustafę Kemala. Rewolucja kemalistowska miała jeden cel – zachowanie niepodległości, co wiązało się z odrzuceniem dotychczasowego porządku imperium. 29 października 1923 roku, po wygranej wojsk tureckich, proklamowano Republikę Turcji, o kształcie której miał wkrótce zadecydować Mustafa Kemal Atatürk, zmieniający dotychczasową organizację państwową Turków.

2. Wizja i realizacja nowego państwa według założeń Atatürka

2.1. Ideowe korzenie rewolucji tureckiej

Od czasów tanzimatu, kiedy dokonała się reorganizacja szkolnictwa, podkreślająca kształcenie ścisłe i ogólnokształcące, wraz z elementami nauk o języku i literaturze tureckiej, tworzyła się nowa warstwa świadomej narodowo inteligencji. Pod wpływem prądów zachodnioeuropejskich zaczęła ona dostrzegać, że w kulturze osmańskiej doszło do pominięcia tego, co swoiście tureckie, ponieważ istotna była przynależność religijna, a nie pochodzenie etniczne.

Od XIX wieku powstaje narodowa literatura turecka, zawierająca ideały zjednoczenia narodowego Turków. Tworzą się ruchy postulujące reformy imperium, które nie mają do końca określonych programów, a nierazdo łączą sprzeczne ze sobą zamysły, wyrażające się w ideach nacjonalistycznych, islamistycznych czy też demokratycznych. Na tym gruncie, wśród myśli młodotureckich, zapatrujących się na Europę jako wzór do naśladowania, ukształtowały się poglądy Mustafy Kemala, inicjatora reform zapoczątkowujących nową epokę w dziejach Turków. Młody kadet szkoły wojskowej wyrósł w środowisku opozycyjnym, gdzie zaczytywano się w dziełach Namika Kemala i żywo dyskutowano o problemach imperium. Po zwycięstwie rewolucji młodotureckiej Mustafa Kemal zdał sobie sprawę, że nowy ruch nie zrealizuje swoich założeń ze względu na duże różnice programowe. W tym czasie społeczeństwo, początkowo zachęcone ideą przemian, podzieliło się na tych, którzy domagali się poszanowania szariatu, i tych, którzy dążyli do zmian⁸. Powszechny panislamizm i osmanizm tracił swoich zwolenników na rzecz teorii narodowych i panturkizmu. Dotychczasowy prąd literacki, nawołujący do tego co tureckie, przekształca się w program polityczny. Pojawia się również idea panturanizmu, która głosi potrzebę jednoczenia azjatyckich plemion tureckich. Jak podaje Jan Reychman, nowe hasła głoszące pochwałę bycia Turkiem ugruntowują

⁸ Zob. J.S. Łątka, *Początki państw. Turcja*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2017, ss. 95–111.

się już po rewolucji młodotureckiej, stając się programem przyszłego nacjonalizmu tureckiego⁹.

Idee narodowe mogły w pełni wybrzmieć po wojnie wyzwoleniczej i ustanowieniu traktatu lozańskiego, który zakończył marzenia o odbudowie dawnego imperium, przyznając Turcji jedynie ziemie Anatolii. Rozpoczęła się epoka turkizmu, w myśl którego nowe państwo miało być organizmem zupełnie różnym od Imperium Osmańskiego, odwołującym się do idei narodu tureckiego i wzorców organizacji europejskiej.

2.2. Koncepcja Konstantego Borzęckiego

Zanim sami Turcy dostrzegli potrzebę jednoczenia się na podstawie kryteriów etniczno-językowych, w kręgach elit europejskich pojawiło się zainteresowanie jednością etniczną ludów tureckich, ich językiem i ludowymi opowieściami. W zachodnich centrach kulturowych powstawały dzieła mające niemałe znaczenie dla kształtowania się tożsamości Turków. Godnym uwagi pozostaje nasz rodak, Celaleddin Pasza, sturczony Konstanty Borzęcki, który w swoich dziełach *Les Turcs anciens et modernes* oraz *L'Europe Touro-Aryanisme* nakreślił turo-aryjską koncepcję, która wywarła duży wpływ na Atatürka. W osobistym egzemplarzu dzieła Borzęckiego robił on notatki, wybierając istotne, jego zdaniem, tezy i przemyślenia. Jak się później okazało, wiele z reform, które wprowadzono w Republice Turcji, było zgodnych z założeniami traktatu Borzęckiego. Choć nie możemy jedynie Polakowi przypisać głównego wkładu w kształtowanie się państwa tureckiego, to z pewnością zainteresowanie myślą Celaleddina przez twórcę Republiki wymaga większego rozważenia.

Celaleddin Pasza swoje badania oparł na analizie lingwistycznej¹⁰. Porównując język turecki z językami europejskimi (głównie łaciną), doszedł do wniosku, że języki te wykazują podobieństwa. W swoich rozważaniach poszedł nawet krok dalej, twierdząc, że język turecki stanowi źródło języków europejskich. Miały one razem należeć do grupy turo-aryjskiej. Ataturk wykorzystał tezę o jedności rasowej Turków i Europejczyków, by przekonać społeczeństwo do zmian. Takie ujęcie

⁹ Zob. J. Reychman, *Historia Turcji*, ss. 276–280. Nowe państwo stało się jednolite etnicznie i religijnie. Aby zapobiec dążeniom narodowo-wyzwoleniczym mniejszości ormiańskiej, w latach 1915–1916 dokonano eksterminacji od 1,2 do 1,5 mln Ormian. Zob. J.S. Łątka, *Początki państw...*, ss. 131–132.

¹⁰ Odrębny rozdział poświęca Celaleddin językowym podobieństwom. Porównuje on odmiany czasownika „być” przez osoby w języku łacińskim i tureckim, zauważając analogię w sufiksach obu języków. Badacz wskazuje na zgodność w konstrukcji zdania, gdzie czasownik umieszczony jest na końcu. W drugiej kolejności do tureckiego podobny jest język grecki. Zob. M. Celaleddin, *Les Turcs anciens et modernes*, Librairie internationale, Paryż 1870, s. 247; A.A. Kaim, *Konstanty Borzęcki – przypadkowy bohater w mikrohistorycznym studium dwukulturowości*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2020 (XLVI), nr 2(176), Kraków 2020.

stanu rzeczy pozwalało uprawomocnić europeizację Turcji, gdyż była ona nie tyle krokiem w nowoczesność, ile powrotem do źródeł. Warto zwrócić uwagę na czas powstania dzieła *Les Turcs anciens et modernes*. Rok 1869 to moment przemian w Imperium Osmańskim, nazywanych okresem tanzimatu (1839–1876), kiedy wprowadzone zostają poważniejsze reformy zmierzające w stronę europeizacji państwa. W tym duchu Celaleddin tworzy swoją koncepcję zmian.

Warto pamiętać, że nacjonalizm turecki budził się pod wpływem turkologii europejskiej, czyli rozwoju badań nad historią Turków według określonych metod badawczych. Myśl nacjonalistyczna wraz z ideami romantyzmu docierały do Imperium Osmańskiego również poprzez węgierskich i polskich wygnańców, którzy szukali schronienia na terenie państwa. Yusuif Akcura, biograf Borzęckiego, wskazuje, że wartość dzieł Celaleddina, niosących propozycję zmian w duchu europejskim, jest tym większa, iż łączy europejską wiedzę na temat Turcji z zachodnimi metodami uprawiana etnologii, historii i polityki¹¹.

Choć tezy Celaleddina nie mają naukowych podstaw, a analiza językowa jest łatwa do podważenia, to nie można mu odmówić ważnej roli w tworzeniu tożsamości tureckiej. Jednym z celów pracy Borzęckiego była chęć dowartościowania Turków. Pragnie on, niejako w opozycji do powszechnych w Europie poglądów na ich temat, ukazać ważność narodu tureckiego i obudzić jego świadomość narodową, poprzez określenie ich miejsca w historii świata i Europy¹².

Najważniejszą ideą, która mogła skutecznizować dotychczasowe próby modernizacji, było założenie, że Turcy i Europejczycy mają te same korzenie, są spokrewnieni etnicznie, gdyż należą do rasy turo-aryjskiej, która założyła „cywilizację”¹³. Tezy podkreślające związki z Europą pozwalały na przeprowadzenie reform, które nie miały kopiować tego, co zachodnie, lecz być drogą do odkrycia własnej tożsamości, w myśl idei narodotwórczej. Miał to być powrót to „cywilizacji”, który, jak zaznaczał Celaleddin, bez pomocy Europy nie jest możliwy. Dowódca, wywodzący się z kultury łacińskiej, rozumiał trudność „zmiany cywilizacji”¹⁴, ujmowanej jako dołączenie Turcji do kręgu europejskiego. Badania lingwistyczne i teoria o Turo-arianach niwelowały ten problem, tłumacząc, że zmiany nie będą całkowitym odrzuceniem porządku, lecz powrotem do pradawnych tureckich korzeni.

¹¹ Zob. A. Odabaşı, *Mustafa Celâlettin Paşa ve Eski ve modern Türkler*, w: M. Celaleddin, *Eski ve modern Türkler*, Kaynak Yayınları, Stambuł 2014, s. 25.

¹² Zob. *ibidem*, s. 27.

¹³ W myśl europocentryzmu popularne było nazywanie cywilizacji w odniesieniu do kręgu kultury europejskiej.

¹⁴ Samuel Huntington, teoretyk cywilizacji, określił Turcję jako kraj na rozdrożu, czyli taki, który próbuje przejść do innej cywilizacji, być uznany za jej członka i współuczestniczyć w niej. Turcja wprowadzając modernizację kraju w duchu europejskim, dążyła do bycia częścią cywilizacji łacińskiej. Por. S. Huntington, *Zderzenie cywilizacji*, Wydawnictwo Literackie Muza SA, Warszawa 2008, ss. 224–225.

Ataturk wykorzystał idee, które wsparłyby i dały przyzwolenie na przeprowadzenie gruntownych zmian. Wybrane przez niego fragmenty *Les Turcs anciens et modernes*, jak się później okazało, istotnie wpłynęły na kształt zaproponowanych przez niego zmian. Postulat zastąpienia alfabetu arabskiego alfabetem łacińskim został wdrożony w życie w 1928 roku, kiedy Ataturk zainicjował prace lingwistyczne, mające na celu usunięcie z języka tureckiego naleciałości arabskich i perskich. Inna sugestia Celaleddina mówiąca o nieudolności kalifatu jako instytucji hamującej rozwój państwa, znalazła odzwierciedlenie w kolejnej z decyzji Atatürka, który w 1924 roku ostatecznie zlikwidował kalifat.

Co prawda sam Celaleddin nie twierdził, że islam stanowił przeszkodę na drodze modernizacji, jednakże Ataturk uważał, iż istnieje konieczność oddzielenia religii od polityki. Argumenty historyczne i językowe zaczerpnięte od Celaleddina stały się podstawą dla kształtującego się ruchu nacjonalistycznego.

2.3. Modernizacja według Atatürka

Rodzące się państwo tureckie miało być zupełnym przeciwieństwem Imperium Osmańskiego, dlatego jednym z założeń nowego porządku było wykluczenie wpływów religii na politykę, prawo i życie społeczne jako konieczność wejścia w nowoczesność. Już w 1924 roku zniesiono kalifat, by zapobiec umacnianiu władzy kalifa sułtana, jak również urząd muftiego. Wkrótce zamknięto szkoły religijne i wprowadzono świecki model kształcenia. Dążono do zmniejszenia wpływów ulemów, którzy, mając poparcie społeczeństwa, mogli blokować wprowadzanie nowych reform. Islam sprowadzony został do sfery prywatnej, a wszelkie wyjście poza tę przestrzeń zmuszało państwo do interwencji w imię obrony laickości¹⁵. W 1928 roku z konstytucji usunięto zapis o islamie jako religii państwowej. W praktyce jednak wyznawcy islamu mogli liczyć na większe wsparcie w kwestiach politycznych, społecznych czy ekonomicznych.

Bernard Lewis przemianę w Turcji dotyczące sfery publicznej i prywatnej określił jako rewolucję europeizacji. W początkach republiki konkurentem religii stał się nacjonalizm. W sferze religii przymiot Allaha, jakim jest władza, został przypisany ludowi, a przedmiotem kultu stał się naród¹⁶. Jednak religia stanowiła bardzo silny element tożsamościowy w pierwszej Republice. Dla społeczeństwa bycie Turkiem nie wykluczało przynależności do wspólnoty. Lewis twierdzi, że żaden z ludów przyjmujących islam nie scalił się ze wspólnotą muzułmańską tak jak Turcy. Stąd też widoczna jest tu pewna powierzchowność laicyzacji. Elity i mieszkańcy miast przyjmowali nową rzeczywistość inspirowaną Zachodem, podczas gdy na terenach wiejskich nic nie ulegało zmianie lub były to niewielkie

¹⁵ Zob. A. Szymański, *Między islamem a kemalizmem. Problem demokracji w Turcji*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2008, s. 34.

¹⁶ Zob. B. Lewis, *Narodziny nowoczesnej Turcji*, s. 568.

przekształcenia. Wciąż silny był ludowy islam związany z bractwami, mający wymiar praktyczny, przez co bardziej rozumiały.

Symbolem przemian stało się przeniesienie stolicy przyszłego państwa ze Stambułu, kojarzonego z epoką sułtanatu, do Ankary, leżącej w centralnej Anatolii, skąd wywodziły się ludy tureckie¹⁷. Republika Turcji przyjęła nową konstytucję, według której parlament stał się władzą zwierzchnią, wybierającą prezydenta i rząd¹⁸. Zmiany miały dotknąć nie tylko organizacji państwa, lecz dążono do zmian tożsamościowych społeczeństwa tureckiego. Mocna ingerencja w tradycję Turków dokonała się za sprawą tak zwanej „ustawy kapeluszonej”, gdzie zawarty był nakaz noszenia kapeluszy na wzór europejski. Ukaz taki był traktowany jako zniewaga, gdyż powszechnie uważano, że nakrycie głowy powinno odróżniać muzułmanów od gjaurów.

Istotne zmiany dokonały się na gruncie językowym. Rozpoczęto od wieków poruszaną kwestię oczyszczania języka tureckiego z naleciałości arabskich i perskich. Język używany na dworze osmańskim nie był rozumiały dla przeciętnych mieszkańców Anatolii, dlatego podjęto próbę zmiany dawnego arabskiego słownictwa i opracowania nowej gramatyki i składni, badając zarówno lokalne dialekty anatolijskie, jak i języki ludów turkijskich w Azji. W efekcie powstało nowe słownictwo, które stosowane w rozmowach nie było do końca rozumiały. Alfabet arabski, przejęty wraz z religią od Arabów, zastąpiono alfabetem łacińskim, który miał być odpowiedniejszy do wyrażania bogactwa języka tureckiego. Dozwolone były zapożyczenia z języków europejskich, wiele słów zaczerpnięto z języka włoskiego i francuskiego. Czynnikiem zreszającym Turków stała się również historia narodu, dlatego powołano Komisję Historyczną i Tureckie Towarzystwo Historyczne, ukazujące budujący obraz tureckiej przeszłości.

Reformy miały zbliżyć Turcję do Europy, dlatego wiele z nich bazowało na rozwiązaniach zastosowanych w kulturze łacińskiej. W 1925 roku wprowadzono kalendarz gregoriański, a w 1926 roku nowy system prawny – kodeksy cywilne, karne i handlowe, które opierały się na kodeksach europejskich (szwajcarskim, włoskim i niemieckim). Celem było zniesienie dawnego prawa religijnego – szariat. Na wzór europejski w 1934 roku wprowadzono używanie nazwisk.

Aby reformy zdołały się same obronić, należało wykształcić wśród społeczeństwa poczucie ich konieczności. Celem Atatürka było wzbudzenie u Turków poczucia dumy z tego, kim są i wytyczenie dalszej ścieżki jednoczenia się narodu.

3. Kryteria samoidentyfikacji Turków

Najstarsze wzmianki o Turkach można odnaleźć w źródłach chińskich i arabskich. Między X a XII wiekiem określano tak ludy, których przedstawiciele posiadali

¹⁷ Zob. J. S. Łątka, *Atatürk...*, s. 258.

¹⁸ Zob. D. Kołodziejczyk, *Turcja*, ss. 122–124.

konkretne cechy fizyczne, między innymi wydatne kości policzkowe, skośne oczy i płaską twarz z szerokim nosem. Identyfikacja ta dokonywana była nie przez nich samych, lecz przez postronnych obserwatorów, najczęściej ich sąsiadów¹⁹. Określenie „Turcy” nie odnosiło się do konkretnego narodu, lecz znaczeniowo obejmowało różne ludy tureckie wywodzące się od jednego przodka. W Imperium Osmańskim, roszcującym sobie prawo do bycia spadkobiercą Bizancjum, słowo „Turek” miało pogardliwe znaczenie, obejmujące raczej niewykształconą część społeczeństwa²⁰.

Dziś istotna staje się samoidentyfikacja narodu, która przyjmuje inne kryteria. Najważniejszym z nich jest poczucie bycia Turkiem i posługiwanie się językiem tureckim, pozostającym ważnym źródłem wiedzy o tymże narodzie. Język stanowi element jednoczący naród, nadający mu ciągłość historyczną od czasów kształtowania się koczowniczych plemion Turków po czasy Republiki Tureckiej. To, co dokonało się podczas tworzenia nowego państwa opartego na jedności narodowej, nie było nadaniem nowej tożsamości. Jak pisze Tuncer Baykara, osoby urodzone przed 1923 rokiem z Osmańczyków (oficjalnie nazywanych Osmanlı) nie stały się nagle Turkami, dlatego pomijanie w dyskursie na temat historii narodu przeszłości osmańskiej było nieuprawnione. W okresie imperium istniała ta świadomość, że to Turcy stanowią ważną część wielonarodowego imperium, założonego przez jeden ze szczepów tureckich. Baykara wskazuje, że zdobycie Konstantynopola przez Mehmeda II i stopniowe kształtowanie się imperium przyczyniły się do zatracania przez państwo tureckiego charakteru²¹. Dotąd państwo osmańskie było oparte na tradycji politycznej i administracji wywodzącej się z organizacji plemion Oğuzów (z którego pochodzili założyciele państwa – Ertuğrul i Osman I). Wraz z rozszerzeniem tworu państwowego wyeksponowano elementy osmańskiej organizacji, w której czynnikiem jednoczącym obywateli była religia – islam, w której rozpląnęła się tożsamość turecka²².

Ograniczenie nowego państwa tureckiego do terenów Anatolii pozytywnie wpłynęło na umacnianie się koncepcji narodowych, gdyż Turcy od wieków uważali tę krainę za swój dom. Koczownicze ludy tureckie, oparte na gromadności, nie tworzyły państwa opartego na narodzie, a Imperium Osmańskie nie wymuszało samo-definiowania, ponieważ stanowiło państwo wielu narodowości. Czynnikiem religijny, czyli przynależność do *ummy*, był ważniejszy od kwestii etnicznych. Nie można było mówić o narodzie osmańskim, ale o społeczności islamskiej pozostającej pod panowaniem osmańskim²³. Po upadku Imperium Osmańskiego w sposób naturalny wybiła się koncepcja tożsamości oparta na narodzie tureckim, jako kontynuacja

¹⁹ Zob. T. Baykara, *Turk Adını Anlamı*, Bilge Kültür Sanat, Stambuł 2017, ss. 43–46, 78–89. Warto zauważyć, że również w późniejszym okresie w Europie stosowana była nazwa Turcy, a nie Osmańczycy, np. we wspomnieniu oblężenia Wiednia w 1683 roku. Ibidem, s. 95.

²⁰ Zob. J. S. Łątka, *Początki państw...*, ss. 82–83.

²¹ Zob. T. Baykara, *Turk Adını Anlamı*, ss. 22–25, 78–96.

²² Zob. B. Lewis, *Narodziny nowoczesnej Turcji*, s. 13.

²³ Zob. ibidem, s. 14.

rozwijających się od XIX wieku ruchów narodowościowych, kształtujących się pod wpływem europejskich badań turkologicznych i historycznych, jak i zetknięcia ze zjawiskiem rosyjskiego panslawizmu.

Dokonująca się próba samoidentyfikacji sztucznie odcinała się od przeszłości Imperium Osmańskiego, akcentując zmiany zaistniałe pod wpływem westernizacji (włączające w krąg kultury europejskiej) i przedislamską przeszłość narodu²⁴. W pierwszych latach istnienia Republiki państwo finansowało wiele badań dotyczących pochodzenia Turków. Powstawały teorie głoszące tureckość ludów starożytnych, takich jak Hetyci czy Sumerowie. Zabieg taki miał na celu eliminowanie pamięci o przeszłości osmańskiej na rzecz starszej – starożytnej, i podkreślanie przeszłości przedislamskiej²⁵. Atatürk, posługując się europejskimi kryteriami, chciał stworzyć państwo jednolite pod względem etnicznym i religijnym, jednakże było to poniekąd nadaniem „nowej” przeszłości i przyszłości.

W spajaniu narodu istotnym czynnikiem stał się język, jako podstawowy nośnik dziedzictwa kulturowego, ukazujący zbiór doświadczeń i stereotypów, podtrzymujących jedność narodu. Język turecki stanowił wyróżnik Turków, w przeciwieństwie do języka osmańskiego, używanego przez elity. Pod wpływem styku z różnymi nacjami w języku osmańskim pojawiło się wiele zapożyczeń. Nawet 90% słownictwa pochodziło z języka arabskiego i perskiego. Językiem tym posługiwała się elita, podczas gdy chłopci anatolijscy używali lokalnych dialektów najbardziej bliskich językowi tureckiemu²⁶. Badania lingwistyczne owocowały w gloryfikujące go teorie, jak ta zaproponowana przez Hermanna Kvergica (teoria słoneczna), która głosiła, że język turecki jest najbliższy prajęzykowi, od którego pochodzą wszystkie języki na świecie. Turecki miał odzwierciedlać nową rzeczywistość, budować spójną relację między językiem, narodem i państwem, być narzędziem tworzącym wspólnotę o jednolitej kulturze i pamięci historycznej.

Ponieważ mieszkańcy Republiki postrzegali siebie na pierwszym miejscu jako muzułmanów, to głównym zadaniem Atatürka było wykształcenie świadomości narodowej, której podstawą stała się jednolitość etniczna i laicyzm. Elementy dawnej kultury tureckiej, które zachowały się głównie na wsiach, w twórczości ludowej, miały tworzyć nowe dziedzictwo narodowe. Podkreślano wierzenia i tradycje z okresu przedosmańskiego, pomijając przejawy kultury związanej z islamem.

Filarem nowego państwa, warunkującym utrzymanie wprowadzonych zmian, była armia, działająca dla dobra społeczeństwa i z tego społeczeństwa się rekrutująca, gdyż uważano, że każdy Turek rodzi się do bycia żołnierzem. Wojsko tureckie, sięgające korzeniami ludów turańskich, gdzie podstawą istnienia społeczeństwa

²⁴ Zob. A. Karbowska, *Kultura strategiczna Turcji za czasów Atatürka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2017, s. 52.

²⁵ Ibidem, ss. 48–49.

²⁶ Zob. J.S. Łątka, *Pasza z Lechistanu, Mustafa Dżelaleddin (Konstanty Borzęcki)*, Społeczny Instytut Historii i Kultury Turcji, Kraków 1993, s. 78.

była silna armia i stała ekspansja, jak również potężnej armii Imperium Osmańskiego, wpisywało się w koncepcję militarnego narodu. Nieustannie podkreślano wkład społeczności tureckich w obronę własnego plemienia, co miało nakłaniać do odbywania służby wojskowej jako podstawy trwania narodu. Ukształtował się mit militarnego narodu, w którym armia przekazuje podstawowe wartości²⁷.

Niewątpliwie możemy mówić o złożoności tureckiej tożsamości. Massimo Introvigne stwierdza wprost, że Turcja ma kilka tożsamości. Pierwszą jest tożsamość islamska, związana niegdyś z przewodnictwem świata islamskiemu, którego zadaniem było podbicie *dār-al-harb* (tereny niemuzułmańskie). Druga tożsamość wiąże się z Imperium Osmańskim, państwem wielu narodowości, podporządkowanym religii muzułmańskiej. Inna tożsamość, wyszczególniona przez Introvigne'a, wiąże się z nacjonalizmem, którego częścią była początkowo wizja panturkizmu, dążąca do zjednoczenia ludów mówiących językami tureckimi. Kolejna tożsamość natomiast jest wynikiem dążenia do wzorców europejskich i ich zaszczepienia na gruncie nowego państwa²⁸.

Turcja jest państwem muzułmańskim o określonych problemach narodowościowych, które sprawiają, że mimo jej proeuropejskiej postawy, nie została ona włączona w krąg państw cywilizacji zachodniej. Doskonale to pokazuje kwestia wstąpienia Turcji do Unii Europejskiej. Sprzeciwiają się temu państwa europejskie, podkreślające, że nie jest ona krajem chrześcijańskim, a jej kultura różni się od kultury europejskiej. Położenie kraju, w większości na kontynencie azjatyckim, sprawia, że Turcja w zależności od sytuacji odwołuje się do europejskości, bądź też zachowuje odrębność wobec Zachodu. Dla Turcji wciąż najważniejsze pozostaje podtrzymywanie własnej jedności narodowej. Warto wspomnieć, że w 2022 roku zmieniono międzynarodową nazwę Turcji z Turkey na Türkiye, która ma adekwatniej reprezentować kulturę i wartości narodu tureckiego²⁹.

* * *

Włączenie Turcji w krąg kultury Zachodu było zerwaniem więzi ze Wschodem. Na tej drodze ważnym krokiem stała się zmiana świadomości historycznej narodu tureckiego. Aż do XIX wieku istotne były dwa czynniki, które wpływały na kształt społeczeństwa tureckiego – przynależność do *ummy*, co wiązało się z kontynuacją misji Mahometa, i powołanie osmańskiego imperium, cel ten realizujący. Przynależność religijna była na pierwszym miejscu, a w drugiej kolejności należało mówić o lojalności politycznej wobec władcy. Poczucie narodowe Turków nie miało większego znaczenia, gdyż eksponowany był aspekt religijny – bycia muzułmaninem,

²⁷ Zob. A. Karbowska, *Kultura strategiczna Turcji...*, s. 86.

²⁸ Zob. R. de Mattei, *Turcja w Europie*, Wydawnictwo Stowarzyszenie Kultury Chrześcijańskiej, Kraków 2009, ss. 19–20.

²⁹ Dotychczasowa międzynarodowa nazwa Turkey kojarzona była z *turkey* (ang. indyk), co kreowało niekorzystny wizerunek państwa.

który nie ograniczał się do konkretnego narodu. W Republice Tureckiej zmieniły się kryteria samoidentyfikacji Turków. Istotne stało się wytworzenie więzi narodowej, przy jednoczesnym wprowadzeniu zmian zbliżających państwo od Europy.

Na sukces tak radykalnej modernizacji społeczeństwa i tempo przemian świadomościowych znaczny wpływ miała sytuacja na arenie międzynarodowej i stan Imperium Osmańskiego, postawione między „być” a „nie być”. Dla zachowania suwerenności i trwałości państwa na arenie międzynarodowej powstało przyzwolenie na dokonanie tak ogromnych zmian, ingerujących w podstawy społeczeństwa tureckiego. Aczkolwiek nie możemy przyjąć, że tylko niekorzystna sytuacja państwa stała się przyczyną tego, że reformy, postulowane już od XVIII wieku, mogły się ziścić. Liczne próby reform zbliżających Turcję do Europy zmieniły myślenie o kształcie przyszłego państwa, które nigdy nie zamykało się na nowinki docierające spoza świata muzułmańskiego. Daleko idące zmiany zrealizowane w Republice są w dużej mierze zasługą pierwszych reformatorów – sułtanów, którzy rozpoczęli proces zmian, otwierający pierwsze państwo muzułmańskie na tak daleko idące wpływy europejskie. To, co kiedyś było w fazie propozycji lub nieakceptowanych społecznie idei, mogło w pełni wybrzmieć w momencie kreowania nowego, zmodernizowanego i otwartego na Zachód państwa. Faktem jest, że nie wszyscy z jednakową akceptacją przyjęli idee kemalizmu, propagujące laickość państwa. W tej sytuacji gwarantem utrzymania reform i rozdzielenia sfery publicznej i religijnej stała się armia, która zwalczała wszelkie przejawy opozycji.

Można stwierdzić, że rozdzielenie religii i państwa nie jest możliwe ze względu na typ cywilizacji, jaki generuje islam, gdzie trudne jest do oddzielenia życie religijne od życia publicznego czy też społecznego³⁰. Dziś coraz częściej obserwujemy próby przebijania się środowisk proislamskich. Niemniej jednak idee Atatürka są mocno zakorzenione w świadomości Turków i trwale spajają naród.

Literatura

- Baykara T., *Türk Adını Anlami*, Bilge Kültür Sanat, Stambuł 2017.
- Celeleddin M., *Les Turcs anciens et modernes*, Librairie internationale, Paryż 1870.
- Huntington S., *Zderzenie cywilizacji*, Wydawnictwo Literackie Muza SA, Warszawa 2008.
- Kaim A.A., *Konstanty Borzęcki – przypadkowy bohater w mikrohistorycznym studium dwukulturowości*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2020 (XLVI), nr 2(176), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020.
- Karbowska A., *Kultura strategiczna Turcji za czasów Atatürka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2017.
- Kłoskowska A., *Kultury narodowe u korzeni*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Kołodziejczyk D., *Turcja*, Trio, Collegium Civitas, Warszawa 2011.

³⁰ Zob. R. de Mattei, *Turcja w Europie*, ss. 53–55.

- Lewis B., *Narodziny nowoczesnej Turcji*, PWN, Warszawa 1972.
- Łątka J.S., *Atatürk. Twórca nowoczesnej Turcji*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2016.
- Łątka J.S., *Pasza z Lechistanu. Mustafa Dżelaleddin (Konstanty Borzęcki)*, Społeczny Instytut Historii i Kultury Turcji, Kraków 1993.
- Łątka J.S., *Początki państw. Turcja*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2017.
- Mattei R. de, *Turcja w Europie*, Wydawnictwo Stowarzyszenie Kultury Chrześcijańskiej, Kraków 2009.
- Odabaşı A., *Mustafa Celâlettin Paşa ve Eski ve modern Türkler*, w: M. Celaleddin, *Eski ve modern Türkler*, Kaynak Yayınları, Sztambuł 2014.
- Reychman J., *Historia Turcji*, Ossolineum, Wrocław 1973.
- Szymański A., *Między islamem a kemalizmem. Problem demokracji w Turcji*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2008.
- Zürcher E.J., *Turcja. Od Sułtanatu do współczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.